

Geliş Tarihi : 07.05.2021
Kabul Tarihi: 17.12.2021

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XXI/43 (2021-Güz/Autumn), ss. 607-632.

Araştırma Makalesi / Research Article

OSMANLI MATERYALİST FELSEFE NEŞRİYATINDA İKİ ÖRNEK: DAĞARCİK VE FELSEFE MECMUASI*

İrfan ERTAN**

Öz

Osmanlı entelektüeli, 19. Yüzyılın ikinci yarısında özellikle Fransız Felsefesi'nden yapılan çeviriler neticesinde Batı Felsefesi ile ilgilenmeye başlamıştır. 1850'lerde çevirilerle başlayan Batı Felsefesi yayınları, sadece kitap olarak değil dergi, gazete gibi neşriyatlar olarak da yayınlanmıştır. Bu makalede kendi dönemlerinde önemli bir yer edinen ve Osmanlı düşünce hayatına katkıda bulunan iki önemli dergi olan, Ahmet Mithat Efendi'nin kurmuş olduğu *Dağarcık* (1871-1872) ve Baha Tevfik'in kurmuş olduğu *Felsefe Mecmuası*'na 1913 değinilecektir. İncelememize konu olan iki derginin de materyalist neşriyatlar olarak adlandırılması pek yanlış olmaz. Bu makalede yayınlanma tarihleri arasında 40 yıl olan bu iki materyalist derginin önemli felsefi ve bilimsel yazıları incelenecek, genel hatlarıyla bu dergilerin felsefe, bilim, materyalizm ve evrim düşüncelerine yaklaşımlarına ve beslendikleri kaynaklara değinilecektir. Ayrıca, etkilendikleri ve dergilerinde yer verdikleri bu düşünceleri yorumlama ve kendi fikirleri ile özellikle de bunları topluma sunma, sunarken de bazı kritik konuları toplumun hassas olduğu, din gibi konulara göre yorumlama biçimlerine değinilecektir. Makalenin amacı ise geçen 40 yılda değişen entelektüel çevre ve fikir dünyası neticesinde Osmanlı materyalist neşriyatındaki yukarıda bahsedilen dört başlığın söyleniş biçimini okuyucuya sunmak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Midhat, Baha Tevfik, Materyalizm, Felsefe, Evrim.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü,
(irfanertan1993@gmail.com), (Orcid: 0000-0003-2472-2852).

TWO REPRESENTATIVES IN OTTOMAN MATERIALIST PHILOSOPHY PUBLICATION: DAĞARCIK AND FELSEFE MECMUASI

Abstract

Ottoman intellectuals started to interest in the Western Philosophy with the translations especially from French Philosophy starting with the second half of the 19th century. Publications on Western Philosophy, which began in 1850s are not only limited with books, they also includes newspapers and journals. In this article, I will mention two journals, *Dağarcık* (1871-1872) of Ahmed Midhat and *Felsefe Mecmuası* (1913) of Baha Tevfik which were contributed to the Ottoman intellectual life and won a seat in their era. It is not wrong to say both journals are materialist journals. In this article, some of the important philosophical and scientific articles of these two journals and their attitudes and influencers about philosophy, science, materialism and evolution, that there are 40 years between the publication dates of these journals, will be analysed. In addition, the ways of interpreting these thoughts that they were influenced by and presenting them to the society with their own ideas according to notions, like religion which the society was sensitive will be discussed. The aim of this article is, presenting the phraseology of these four notions among the Ottoman materialist publications in 40 years and changing intellectual circle and world of ideas.

Keywords: *Ahmed Midhat, Baha Tevfik, Materialism, Philosophy, Evolution.*

1. Ahmed Midhat ve Baha Tevfik Hakkında

Ahmed Midhat Efendi, hemen her alanda yazılar yazmış, halkı bilgilendirme amacı güden dönemi içerisinde adeta bir yazı makinesiydi. Ahmed Midhat Efendi, çoğunlukla anti-materyalist, muhafazakâr bir entelektüel olarak görülmektedir. Bu bilgi kısmen doğru olsa da Ahmed Midhat'ın iki döneminden bahsetmek mümkündür. Bu dönemler 1870 yılında yayın hayatına başladığı ve Dağarcık dergisini yayımladığı zamanı da kapsayan ve materyalist dönemi olarak geçen dönem, 1873 ve 1876 yılları arasında gerçekleşen Rodos Sürgünü zamanı ve 1887 yılında yakın arkadaşı ve Osmanlı'da pozitvizmin ilk takipçilerinden Beşir Fuad'ın intiharından sonra *Ben Neyim?* isimli eseriyle ilk döneminin tam tersi bir fikir yapısına bürünmüş ve anti-materyalist bir tavır sergilemiş ayrıca, materyalizm, evrimcilik gibi fikirlerin İslam karşıtı ve topluma zarar veren fikirler olduğunu söylemiştir. Anti-materyalist dönemi olarak kabul edilen bu dönemin doruk noktası ise William Draper'in 1874 yılında yayınlanan *History of the Conflict between Religion and Science* adlı eserini 1895 ve 1900 yılları arasında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde bir reddiye ekleyerek tefrika etmesidir. Ahmed Midhat Efendi her ne kadar fikir yapısı olarak farklı yönlere

evrilse de kendisinin doğu-batı sentezi fikri her zaman sabit kalmıştır. Ahmed Midhat iki medeniyetin de kendilerine göre iyi ve kötü yanlarını bir eleştiri süzgecinden geçirip bir sentez oluşturma fikrine sahiptir.¹ Bu sentezleme fikri esasen Batılılaşma devrinde hemen her düşünürde hatta devlet kademesinde de görülen bir düşünce biçimidir. İncelememize konu alan *Dağarcık* dergisi 1871 ve 1872 yıllarında 10 sayı olarak çıkmıştır ve makalede de bahsedileceği üzere Osmanlı popüler felsefe ve materyalist neşriyatında bir öncü konumundadır.

Baha Tevfik ise tam anlamıyla Batılı bir eğitim görmüş, İzmir’de geçen çocukluk yıllarından ve burada idadiyi bitirdikten sonra Mülkiye’de öğrenci olmak için İstanbul’a gelmiştir. İstanbul yıllarında, İzmir’de başladığı yazın hayatına devam eder ve Abdullah Cevdet, Ömer Seyfeddin, Memduh Süleyman, Subhi Edhem gibi fikir ve yazın insanları ile tanışmış ve *Piyano*, *Eşek*, *Karagöz* gibi dergiler çıkarmış ve çeşitli dergilerde yazılar yazmış ve özellikle felsefe alanında kitaplar çıkarmıştır. *Felsefe Mecmuası*’na baktığımız zaman ise bilim ve felsefeyi harmanlayan hatta felsefeyi bilimin bir öncülü olarak gören bu dergi Baha Tevfik’in de fikirlerini halka açıkladığı bir neşriyat olarak görülebilir. Dergi önce 10 sayı olarak yayınlanmış sonra ciltli bir şekilde basılmıştır. Derginin kapağında tarih yazmamasına rağmen 2. Sayıda yorumda bulunduğu bir yazıdan² ve Baha Tevfik’in yayımladığı diğer dergi olan *Karagöz*’de yayınlanan bir ilanda derginin ilk sayısının çıkış tarihi 8 Mayıs 1913 olarak anlaşılmaktadır.³ Baha Tevfik üzerine söylenmiş ve belki de tam anlamıyla onu yansıtan bir sözü ölümü üzerine yazdığı bir yazıda Ömer Seyfeddin dile getirmiştir: “Çok çalışkandı. Çok zeki idi. Fakat gayesizdi. O zekasıyla, o sa’yiyle mükemmel bir filozof olabilecekken yalnız bir fantezist oldu... Ey gençler! Onun yorulmak bilmez çalışkanlığını seviniz! Fakat sakın gayesizliğini taklit etmeyiniz...”⁴

2. Dağarcık ve Felsefe Mecmuası’nın İçeriği

İncelememize konu olan ilk dergi olan *Dağarcık* dergisine baktığımız zaman; felsefi yazıların yanında, bilimsel, hukuki, tarihi, zoolojik yazılar ve derginin çıktığı dönemde hala halk nazarında etkisi devam etmekte olan Kırım Harbi’ne dair yazılar da bulunmaktadır. Ancak incelemeye konu olacak yazılar felsefi yazılardan seçilmiş olup bilimsel yazılar ise dinle ilişkilendirildiği ölçüde bu makalede incelenecektir. Mesela son sayıda bulunan yosunlar ile ilgili yazı, arılarla ilgili yazı, hukuki, toplumsal yazılar ve Kırım Harbi ile ilgili yazılar gibi yazılar konumuz dışarısında yer aldığı için bu makalenin içerisine dahil edilmemişlerdir.

1 Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 424.

2 Fazıl Ahmed, “Muallimler ve Felsefe”, *Sabah*, 24 Nisan 1913, s.1.

3 Baha Tevfik, “Felsefe Mecmuası”, *Karagöz*, S. 515, 27 Nisan 1913, s.1.

4 Ömer Seyfeddin, “Baha Tevfik”, a.g.g., S. 32, 4 Haziran 1914, s.113.

Ahmed Midhat, *Dağarcık'ın İfade-i Meram* bölümünde yabancı dilde yazılmış eserleri gördükçe bunları tercüme etme isteği oluştuğundan ve bu eserlerin ve fikirlerin henüz Osmanlı dilinde oluşmamış olmasından ve bu olaydan duyduğu üzüntüden bahseder ve bu fikirlerin Türkçe düşünülüp düşünilemeyeceğinden bahseder ve bunun üzerine kendisi de bu konularda yazmaya başlar.⁵ Ayrıca Ahmed Midhat Efendi, filozof olmadığını, bunun olamayacağı anlamına gelmediğini ancak şimdiki halinde sadece bir öğrenci olduğunu söylemektedir.⁶ Bu konuda Beşir Fuad, Fazlı Necib ile mektuplaşmalarının birinde eğer Ahmed Midhat'ın devrine baktığımız zaman bir filozof olamayacağını ancak Osmanlı şartlarında bir filozof sayılacağını söylemiştir.⁷

Felsefe Mecmuası'nın Maksad ve Meslek isimli giriş yazısına baktığımız zaman ise Baha Tevfik'in felsefeyi geleceğin bilimi olarak gördüğünü yani bilimin bir noktaya kadar geldiğini ancak gelecekte ulaşacağı noktayı felsefenin düşündüğünü belirterek burada felsefeye bilimin bir öncüsü ve vazgeçilmez unsuru rolünü vermektedir. Ayrıca, bir memleketin hareketlerini, ahlakını, davranışını da felsefenin belirlediğini ve en ilkel toplulukların bile yaşayışlarında bir felsefe olduğunu belirtir ve böylece felsefeyi adeta hayatın merkezine koymaktadır. Derginin maksadı olarak da Osmanlı halkında iyi düşünme ve hal ve hareketlerde hâkim olan güzel vasıfları ortaya çıkarmak olarak göstermektedir. İyi düşünmeyi ortaya çıkarmak, Gariziyat ve Ruhیات yani fizyoloji ve psikolojiler, bunlardan çıkan kanunlar da ilkinde mantık, ikincisinde ahlaktır. Ayrıca felsefe ile fennin iç içe geçtiğini ve artık "laf felsefesi" zamanının geçtiğini ve söz ve mantıkla hakikatlerin ortaya çıkmasına hizmet eden Descartes, Leibniz ve Spinoza gibi filozofların olduğunu artık Avrupa'da filozofların yerini fizik ve matematik bilimleri ile ilgilenen kişilerin aldığını ve bu devirde metafizik gibi bilime katkısı olmayan fantezilerin artık felsefede yeri olmadığını söylemiştir. Baha Tevfik, *Felsefe Mecmuası*'nda amaçlarının cehaletle savaş olduğunu da söylemektedir. Bakıldığı zaman *Felsefe Mecmuası* da halkı eğitme amacı gütmektedir. Ancak *Felsefe Mecmuası*'nın maksadına baktığımız zaman, felsefe bilimden ayrılmaz bir dal hatta onun öncülü olarak görülmüştür. Ayrıca Baha Tevfik, bu bölümde 17 ve 18. Yüzyılın filozof/bilim insanlarını inceleyerek bilim ve felsefe ilişkisine değinmiştir. Metafiziğe yapılan yoğun eleştiriler Baha Tevfik ve *Felsefe Mecmuası*'nın da benimsemiş olduğu materyalizm ve pozitivism ile doğrudan ilişkilidir. Bu bölümde Baha Tevfik'in felsefedeki metodun bilim ve fen, materyalizm ve pozitivism ile aynı olduğunu söylemi de bunu gösterir niteliktedir.⁸

Dağarcık Dergisi'ni incelediğimiz zaman dergide yayınlanan yazılarda pek çok önemli filozofa yer verilmiş ve bunların akıl ve ilimlerine duyulan

5 Ahmed Midhat, "İfade-i Meram", *Dağarcık*, S. 1, 1871, s.2.

6 Ahmed Midhat, "Felsefe ve Felasife", a.g.d., S.3, 1871, s.81.

7 Beşir Fuad, *Mektubat*, Mıhran Matbaası, İstanbul, 1888, s.52.

8 Baha Tevfik, "Maksad ve Meslek", *Felsefe Mecmuası*, S. 1, 1913, ss.1-3.

hayranlık okuyucuya aktarılmıştır. Bu filozoflardan bazıları Voltaire, Lamarck, Jacques-Bénigne Lignel Bossuet, Diyojen, Antisthenes, Sokrates, Fénelon, Bacon, François-René de Chateaubriand, Thales, Platon, Pisagor, Chilon, Kleobulos, Solon, Periander, Bias, İmam Fahreddin Razi, Hipokrat, Lokman, Paulus Aegineta, Galileo, Nasreddin Tusi, İbn-i Aklem, İmam Ebrehi, Ali Kuşçu gibi isimlerdir. Burada dikkat çeken nokta ise zikredildikleri isimlerin önemli bir kısmının Antik Yunan, İslam ve Erken Modern Avrupa filozofları olmasıdır. Ahmed Midhat'ın bu dergiyi yayımladığı sırada özellikle Fransız Devrimi sonrası felsefeyle pek içli dışlı olmadığı sayılan bu filozoflardan da kolayca anlaşılabilir.

Felsefe Mecmuası'nı incelediğimiz zaman ise: Leibniz, Descartes, Spinoza, Paul Janet, Ludwig Büchner, Lamarck, Ernst Haeckel, Friedrich Albert Lange, Gabriel Tarde, Charles Darwin, Henry More, Francis Bacon, Baruch Spinoza, David Hume, Immanuel Kant, Edouard Le Roy, Henri Bergson, Platon, Thales, Diyojen, Aneksimander, Heraklitos, Anaksagoras, Demokritos, Ksenefon, Protagoras, Gorgias, Konfiçyüs, Thomas Ribot, Emile Peillaube, Benjamin B. Bourdon, Guillaume L. Duprat, Gilles Luquet, Louis Barat, Condillac, Diderot, D'Holbach, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Montesquieu gibi isimler göze çarpmaktadır. Bu isimlere baktığımız zaman ise Antik Yunan filozofları yine göze çarpmaktadır. Antik Yunan sonrası filozoflara baktığımız zaman ise bu filozofların önemli kısmının evrim ve materyalizm düşünceleri ile ilgisi olan filozoflar olduğunu ve genelini ise modern felsefe açısından önemli filozoflar olduğunu görmekteyiz. Dergide adı geçen David Hume ve Immanuel Kant gibi filozoflardan bazıları ise, Avrupa'da aklı öne çıkaran filozoflar olarak görülmektedir. Ayrıca *Felsefe Mecmuası* kendi döneminde ünlü olan Henri Bergson, Ernst Haeckel gibi filozof ve düşünürleri de inceleyerek güncel felsefe ve bilim tartışmalarını takip ettiğini göstermektedir.

3. Dağarcık ve Felsefe Mecmuası'ndan Seçme Makaleler ve İnceleme

Dağarcık'ın ilk sayısında Jacques-Bénigne Lignel Bossuet'in *Méditation sur la brièveté de la vie (Hayatın Kısaldığı Üzerine Düşünceler)* isimli eserinden kısa bir özeti *Güzeran-ı Hayat* ismiyle neşredilmiş ve bu yazı ile ilgili fikirlerini beyan ederken insanlara ilerleme yolunda Bossuet gibi öncülerin meşale tutması gerektiğini savunmuştur.⁹ Bu fikrinden yola çıkarak Ahmed Midhat'ın filozoflara ve entelektüellere toplumun ilerlemesi yolunda öncü rolünü verdiğini görmekteyiz. Bu düşünce Osmanlı entelektüeli tarafından da benimsenen bir düşünce olmuş ve entelektüellerin neredeyse tamamı kendilerini topluma öncü figürler olarak konumlandırmaya çalışmışlardır.

Dağarcık dergisini yayımladığı dönemi her ne kadar Ahmed Midhat Efendi'nin materyalist dönemi olarak görülse de esasen bu materyalizm anlayışı

⁹ Ahmed Midhat, "Güzeran-ı Hayat", *Dağarcık*, S.1, 1871, ss. 6-10.

çoğu kişinin zannettiği üzere ateizmle hemhal olan bir materyalizm anlayışı değildir. Dergide doğa ve bilim gibi konularda verdiği örnekleri açıklarken “Allah’ın gücü” ifadesine sık sık yer vermesi evrendeki işleyişi ilahi bir güce bağladığını gösterir ve Ahmed Midhat’ın benimsediği ve henüz o yıllarda Osmanlı toplumunda ve hatta entelektüeli arasında pek yaygın olmayan materyalizm ve evrim fikirlerinin çok net veya keskin olmadığı izlenimini bizlere vermektedir. Bu düşünce de Osmanlı’daki evrim ve materyalizm düşüncelerinin bir nebze de olsa Avrupa’dakinden farklı olduğunu ve Osmanlı’ya özgü yanlarının olduğunu bizlere göstermektedir.

Dağarcık’ın ilk sayısında Fenelon’un *Démonstration de l’existence de Dieu , tirée de la connoissance de la nature, & proportionnée à la foible intelligence des plus simples* (Doğa Bilgisi ile Tanrı’nın varlığının kanıtlanması – en basitinden en az bilgililer için) isimli eserinin *De La Terre* (Dünya Üzerine) isimli bölümünde yeryüzünün insana sunduğu nimetlerden bahsederken bu düzenin sähipsiz olamayacağını, bir yaratıcıya duyduğunu da iddia etmiştir.¹⁰ Ahmed Midhat Efendi, bu bölümü *Arzın Kadri* ismiyle *Dağarcık*’ta yayınlamıştır.¹¹ Bu fikirler Ahmed Midhat’ın şahsi fikirleri olmasa da dergide yer vermesi bu fikri savunduğunu gösterebilir. Ancak Ahmed Midhat Efendi, 1891 yılında yazdığı *Ben Neyim?* İsimli eserinde materyalizme ağır eleştirilerde bulunmaktadır. Hatta kitabın ilk cümlelerinde materyalizmin, bilgisi eksik ve cahil kişilerce savunulduğunu, materyalizmde insanın manevi özelliklerinden ve faziletlerinden soyutlandığını ve adeta hayvanların seviyelerine indirgendiğini, hatta kendi nefesine bile düşman olan bir canlı seviyesine söylemektedir.¹² Bu düşünceler Ahmed Midhat’ın entelektüel anlamda geçirdiği değişimi de okuyucuya sunmaktadır.

Ayrıca, derginin ilk sayısında Ahmed Midhat Efendi, ilim ve fen ayrımını da açıklamaya çalışmış ve öncesinde Osmanlı’da böyle bir ayrıma gidilmeye gerek görülmediği ancak artık yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu devirler, Osmanlı’nın Batı ile hemen her alanda etkileşim içinde olduğunu düşünürsek, Ahmed Midhat Efendi bu kavramsal eksikliği fark etmiş ve “fen” teriminin artık kullanılması ve terminolojiye girmesi gerektiğinin önemini vurgulamıştır. Ayrıca, bu yazıda halkın felsefeye olan kayıtsızlığından yakınmış ve batı tarzı bilim ve bilim anlayışının Osmanlı düşüncesinde yerleşmesi gerektiğini de vurgulamıştır.¹³ Bu durum da modernleşme mefhumunun sadece siyasi anlamda değil entelektüel ve felsefi anlamda da hissedilmeye başladığını göstermektedir.

İnsan isimli makalesinin başında bu makaleyi yazarken, insan mahiyetini inceleyip şaşkınlıklarını ve hayretlerini aktaran Avrupa filozoflarının taklit edildiğini söylemiştir. Buradan anlaşılıyor ki; Ahmed Midhat ve Osmanlı

10 François Fénelon, *Démonstration de l’existence de Dieu , tirée de la connoissance de la nature, & proportionnée à la foible intelligence des plus simples* Avec approbation, & Privile, Paris, 1713, ss.21-27.

11 Ahmed Midhat, “Arzın Kadri”, *Dağarcık*, S. 1, 1871, ss.25-26.

12 Ahmed Midhat, *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Reddiyeye Müdafaa*, Tercüman-ı Hakikat, İstanbul, 1891, ss. 2-3.

13 Ahmed Midhat, “İlm ile Fen”, *Dağarcık*, S.1, 1871, ss. 26-29.

düşünürleri Batı Felsefesi ve bilimi ile hemhal olmaya başlamışlardır. Ayrıca bu makalede insandan bahsederken, mikroorganizmalardan insana kadar pek çok alem olduğundan bahsetmiş ve bunların Allah'ın gücünün bir kanıtı olduğunu aktarmıştır. Ayrıca Allah'ın gücü karşısında acizdir. Her ne kadar insan dünyayı kontrol altına alacak kadar güçlü olsa da aslında güçsüz bir canlı olduğunu vurgulamaktadır. Bu hususta Ahmed Midhat, insana dini kaynaklara verilen değerden ziyade daha dünyevi bir pozisyon atfetmiştir.¹⁴ Bu görüş de bize Osmanlı entelektüelinin yüzünü yavaş yavaş da olsa dini söylemlerden ziyade dünyevi ve bilimsel söylemlere çevirdiğini göstermektedir.

Viladet isimli yazıda ise insanın doğmadan önce, hatta anne babasının vücudunda yokken bile var olduğunu hatta kendi ifadesi ile koyunun böbreğinde, buğday tanesinde, tavuk yumurtasında hatta suyun içinde bile var olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca, insanın diğer canlı ve cansız nesnelere gibi maddenin çeşitli formlarından oluştuğu ve bu maddi formların bir süreklilik ve değişim içerisinde olduğunu belirtmiştir. Bu fikir materyalizmde yer alan maddenin ölümsüzlüğü ile ilişkilidir. Materyalizm özellikle vulgar-materyalizm Ludwig Büchner'in *Kraft und Stoff* (Madde ve Kuvvet) isimli eseriyle kitlelere yayılmış, Osmanlı'da da yankı uyandırmış ve eser geniş kitlelerce okunmuştur. Hatta vulgar-materyalizm düşüncesi Geç Dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde ulus inşası fikrinin temellerini oluşturan düşüncelerden biri haline gelmiştir. Ahmed Midhat'ın fikrinin etkilendiği nokta da Madde ve Kuvvet kitabının ikinci bölümü olarak gösterilebilir.¹⁵

Felsefe ve Felasife yazısında ise Ahmed Midhat, felsefenin doğuda eskiden var olduğuna ancak unutulduğuna, şimdilerde yeniden giriş yaptığından bahsetmektedir. Ayrıca, felsefeyi evrenin ve evrendekilerin birbirleriyle ilişkisi şeklinde yorumlamıştır. Burada felsefenin insanın mahiyeti üzerine de bilgi verdiğini söylemektedir. Ancak inceleyeceğimiz diğer dergi olan *Felsefe Mecmuası*'nda yukarıda da belirtildiği üzere felsefe geleceğin ilmi olarak görülmektedir. Yani yarın ilim veya bilim olarak düşünülen konular bugün felsefenin tartıştığı konulardır. *Felsefe Mecmuası*'na göre şunu diyebiliriz ki; felsefe bilimin yolunu hazırlamaktadır.¹⁶ Ahmed Midhat, adı geçen yazıda felsefenin önceleri kapsamının daha dar olduğunu ancak Thales, Pisagor, Platon gibi filozoflarla beraber felsefenin alanının genişlediğinden, fen ile hemhal olduğundan ancak bu konuları tam manasıyla kapsamadığından bahsetmektedir. Felsefe ve dinin hakikati aramak hususunda ilişkili olduğu da bu yazıda Ahmed Midhat Efendi tarafından iddia edilmiş ve hakikati bulma konusunda İslam'a sarılmak gerektiği vurgulanmıştır. Ahmed Midhat esasen felsefe ve fennin kaynağının İslam olduğunu da vurgulamaktadır. Ayrıca,

14 Ahmed Midhat, "İnsan", a.g.d, S.2, 1871, ss. 40-49.

15 Ludwig Büchner, *Kraft und Stoff*, Verlag von Meidinger Sohn & Cie, Frankfurt am Main, 1856, ss.9-16; Ahmed Midhat, "Viladet", a.g.d., S. 2, 1871, ss. 49-52.

16 Baha Tevfik, "Maksad ve Meslek", s. 1.

felsefenin kendi bulduğu gerçekleri kimse kabul etmese bile kendisinin kabul edeceğini söyleyip bunu Diyojen ile örneklendirmesi de Felsefe Mecmuası ile felsefeye bakış hususunda ayrıldığı noktalardan biridir.¹⁷ 4 ve 5. Sayılarda da bu yazı devam ettirilmiş ancak daha çok felsefe tarihi ve Hristiyanlık ve İslam'ın felsefe ile ilişkisine değinilerek önemli felsefi çıkarımlarda bulunulmamıştır.

Derginin 6. Sayısında yer alan bir okur mektubu, yüzyıllardır İslam dünyasında olumsuz bir gözle bakılan felsefeye olan bu bakışı kırmak için gösterdiği çabaları ve İslam ile felsefenin gerçekte olan iyi ilişkisini anlattığı için Ahmed Midhat'a teşekkür içerir.¹⁸ Bu mektup bize gösteriyor ki Ahmed Midhat Efendi halka ulaşma ve halkı eğitime amacına ulaşma yolunda ilerlemektedir ve aldığı eleştirilerin yanında takdir gördüğü noktalar da bulunmaktadır. Ayrıca halkın yavaş yavaş da olsa felsefeye ve neşriyata ilgi duyduğu da bu mektupta görülmektedir. Fen ve felsefeye yönelme gerekliliğini 7. Sayıda *Kim Kimi Nasıl Tekfir Edebilir?* isimli yazıda ve dergideki daha birçok kez tekrarlayan Ahmed Midhat, fen ve felsefeye yönelme sayesinde, insanın diğer hayvanlardan farkı olacağını ayrıca dini ilimler gibi nakille gelen fikirlerin akla galebe çalamayacağını, bu yüzden de dinin veya dini bilime veya felsefeye üstün olarak görenlerin ve din ve felsefeyi yok sayanların, bilim ve felsefeyi ve bu yolda ilerleyenleri tekfir edemeyeceklerini söylemektedir.¹⁹ Bu yazı Ahmed Midhat'ın diğer yazıları ile birlikte okunduğu zaman Ahmed Midhat Efendi'nin kendisiyle çelişki yaşadığı fikri akla gelse de bu dönemdeki Osmanlı aydınlarının bilim, felsefe ve bu fikirlerin dinle ilişkisi anlamındaki fikirleri henüz gelişmeye, olgunlaşmaya başladığı ve bu konseptlerin Batı'daki haliyle yerleşmeye yeni başladığı için bu durum normal karşılanabilir.

Duvarдан Bir Sada isimli yazı ile Ahmed Midhat Efendi'nin Büchnerci vulgar materyalist fikirlerini yansıtan yazılarından bir diğeridir. Bu yazıda duvardan gelen bir ses, kendisinin önceleri insan olduğunu, bir ailesinin, hayatının olduğundan bahsetmektedir. Bu yazı da maddenin ölümsüzlüğü fikrini savunan materyalist bir yazıdır. Ayrıca bu yazı Osmanlı Materyalist düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Bu yazının devamı olan *Bir Mülâhaza-i Diniyye* isimli bölümde ise Ahmed Midhat bir önceki bölümde üzerinde durmakta olduğu fikirleri tekrar belirtir ve bu fikirlerin kendisini İslam'da yer almayan reenkarasyon fikrine mi götüreceği hususunda kendi kendine bir korkuya kapıldığını söylemektedir. Bu hususta düşünürken, Kur'an'ın söylediklerini geri kalan her şeyin üzerinde tuttuğunu, ancak bugüne kadar okuduğu bilimsel eserlerde ise Kur'an'ın aksi bir şey görmediğini söyleyerek din ile bilimi uzlaştırmaya çalışmaktadır. Duvardan duyduğu sesin Pisagor'un bahsettiği gibi bir ruhsal bir olay olmadığını sadece maddi bir şey olduğunu da

17 Ahmed Midhat, "Felsefe ve Felasife", ss. 80-86.

18 Anonymus, "Ahmed Midhat'a Mektup", *Dağarcık*, S. 6, 1871, ss. 172-73.

19 Ahmed Midhat, "Kim Kimi Nasıl Tekfir Edebilir?", *a.g.d.*, S.7, 1871, ss. 219-22.

aktararak, dine mugayir bir şey söylemediğini ifade etmektedir.²⁰ Bu makale Ahmed Midhat'ın dinsizlikle suçlanmasına yol açmış ve Rodos'a sürülme nedenlerinden biri olarak da görülmektedir. Ayrıca bu makale, Osmanlı materyalist aydınının ve entelektüelinin materyalist fikirleri halka daha kolay kabul ettirmek için bu fikirleri din ile harmanlama çabasına bir örnektir.

İnsan - Dünya'da İnsanın Zuhuru isimli makale, 2. Sayıdaki *İnsan* isimli makalenin devamı veya diğer bölümü olarak görülebilir. Yazıda insanın diğer hayvanlardan farkı olmadığını söylemiştir. Diğer hayvanların yaşayışını, zuhurunu nasıl merak ediyorsak, insan denen hayvanı da o ölçüde merak ederiz. İnsanın zuhuru meselesine değinen Ahmed Midhat, dini ve bilimsel olmak üzere iki yaklaşım olduğunu, kendisinin bilimsel yaklaşımı pürüzlerinden ayırarak okuyucuya aktaracağını söylemiştir. Bu yazıda ayrıca insanın ten, saç renkleri, vücut özelliklerinin çevre etkisiyle şekillendiğini söylemiştir. Bu yazıda Ahmed Midhat'ın evrimci görüşlerine de rastlamak mümkündür. İnsanın da diğer canlılar gibi bir ilerleme içerisinde olduğunu söylemektedir. Ayrıca insanların orangutanlarla da benzerlik içerisinde olduğunu aktarmaktadır. Bu yazıya baktığımız zaman Ahmed Midhat, orangutanlarla benzerlik mevzusunu Lamarck'tan ve Lamarck'ın izinden gittiğini söylediği De Baye'in söylemleri ile açıklar. Ayrıca insanın ilk atası maymun olsa da insanın buna gocunmaması gerektiğini söylemek ve Dünya'nın çeşitli yerlerinde maymunlardan bile daha kötü koşullarda yaşayan insanlar olduğunu aktarmaktadır.. Ancak bu yazıda Lamarck'a göre daha yeni olan ve evrimi daha da sistemleştiren Darwin'in anılmaması da şaşırtıcıdır. Ayrıca bu yazıda Lamarck'tan övgüyle bahsetmesine rağmen onun her fikrini kabul etmek zorunda olmadığını söyler ve Lamarck'a bir takım eleştiriler getirir. Ahmed Midhat, canlıların kazandığı özellikleri yavrularına aktarma konusunda Lamarck'a karşı çıkar ve Çinli kadınların ayaklarını küçültmek için çeşitli müdahaleler yaptıklarını ancak elde ettikleri bu küçük ayaklı olmayı evlatlarına aktaramadıklarını söylemektedir.²¹

Ahmed Midhat, 8. Sayıda İslam felsefesi ve fennine yer vermiştir. Bu sayıda *Meşâhîr-i Fazılâ-yı İslâmiye'den İmâm Fahrreddin-i Râzî Hazretleri* isimli yazısında felsefeci, fizikçi ve İslam alimi Fahrreddin Razi'den bahsederken onun çok büyük bir alim olduğundan, Hipokrat, Lokman, Paulus Aegineta gibi hekimleri okuduğunu ve bunların üzerine bir şeyler kattığını söylemektedir. Ayrıca, Müslümanların Fahrreddin Razi'yi takdir etmeleri gerektiğini söylemektedir. Bunu söylerken Batılıların da kendisini takdir ettiğini söylemektedir. Buradan anlaşılıyor ki, Batılılar Fahrreddin Razi'yi okumuştur. Burada Ahmed Midhat'ın anlattığı nokta esasen Batı'nın Rönesans'ı başlatmasını İslam medeniyetine borçlu olduğudur. Ayrıca yine aynı sayıda yer alan *Redd-i İ'tiraz ve İzâh-ı*

20 Ahmed Midhat, "Duvardan Bir Sada", *A.g.d.*, S.4 1871, 99-102; Ahmed Midhat, "Bir Mülâhaza-i Diniyye", *a.g.d.*, S.4, 1871, ss. 102-5.

21 Ahmed Midhat, "İnsan", 40-49; Ahmed Midhat, "İnsan: Dünya'da İnsanın Zuhuru", *a.g.d.*, S.4, 1871, ss. 109-16.

Hakikat isimli yazıda da İslam'ın bilim ve fende ileri gittiği zamanlarda Batı Dünyası'nda bilimle uğraşanlar Hristiyanlık'a karşı görülüp yargılandıklarını hatta yakıldıklarını ancak İslam'da böyle bir şey olmadığını hatta Allah'ın ve İslam dininin bilimi teşvik ettiğini aktarmıştır.²²

8. Sayıda yer alan *Zûhur-u Mu'teriz* isimli yazı bu sayının diğer yazıları ve derginin genel amacını taşıyan yazılarıyla aynı amacı gütmektedir. Burada İslam'ın bilime asla engel olmadığını hatta teşvik ettiğini söylemektedir. Aynı husus felsefe için de geçerlidir. Ancak İslam Felsefesi konusunda hala Felsefe-i İslamiyye değil de Hikmet-i İslamiyye kullanımı hususunda bir takım eşhas tarafından kendisine baskılar yapıldığını söylemektedir. *Dağarcık*'ta yayınlanan yazıların hiçbir şekilde İslam'a karşı olmadığını ve İslam'ın söyledikleri ile çelişen yazıların yayınlanmadığını, yazdığı bilimsel ve felsefi yazıların iddia edilen aksine İslam ile örtüştüğünü söylemektedir. Ayrıca bu yazıda *Mübâhis-i Muhelif* alt başlığında *Dağarcık*'ın eski sayılarında yazdığı yazıları açıklayarak kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vermektedir. Burada cevap vereceği üç yazı; 2. Sayıda yayınladığı *Veladet*, 4. Sayıda yayınladığı *Duwardan Bir Sada* ve 5. Sayıda yayınladığı *Bir Hâkim ile Bir Avukatın Muhâveresi* isimli yazılardır. İlk iki yazıyla ilgili olarak, bu yazılarda da belirttiği gibi Pisagor gibi reenkarnasyonu savunmadığını, ruhen değil madden bütün maddelerin başka maddelerin içinde yaşayabileceğini maddenin bu koşulda ölümsüz olduğunu savunmuştur. Ayrıca kendisini dinsizlikle suçlayanlara da ayet ve tefsirler ile cevap vererek dine mugayir bir şey söylemediğini aktarmıştır. Üçüncü yazıdaki husus da idam ve İslam'daki kısas ile alakalıdır. Buradaki yazı dolayısıyla yapılan eleştiriler Ahmed Midhat'ın şeriata karşı olduğu ile alakalıdır ancak Ahmed Midhat, bu yazının batı hukukuyla alakalı olduğunu söylemiş ve ayrıca İslam'daki idam ve kısas usulüne dair Kur'an ve hadislerden alıntı yaparak cevaplar vermiştir. Bu örnekler gösteriyor ki *Dağarcık* son sayılarına yaklaştıkça aldığı eleştirilerin dozu giderek sertleşmeye başlamış ve bunlara cevap verme gereği de duyulmuştur. Ayrıca görüyoruz ki Ahmed Midhat, sadece bilimsel, felsefi ve dini değil, hukuki konularda da bilgi sahibi biridir. Kendisi her alanda uzman olmasa da en azından cevap verme çabasında ve bunun için de araştırmalar yapmakta gerektiğinde çeşitli dillerden (Fransızca, Arapça) çeviriler de sunmaktadır.²³

Bu dönemde Osmanlı'da felsefe alanında öne çıkan filozoflardan olan Voltaire'nin yaşamına 6. ve 7. Sayılarda yer verilmiştir. Felsefesine tam olarak değinilmemiştir.²⁴ Bilindiği gibi, Voltaire, bu dönemdeki Osmanlı düşünürlerini fikirsel manada ciddi olarak etkilemiş, ayrıca Ahmed Midhat ve Beşir Fuad gibi Osmanlı düşünürleri Voltaire üzerine çeşitli yazılar ve kitaplar yayımlamıştır. Buna benzer kısa yazıyı Felsefe Mecmuası da Herbert Spencer için yazmıştır.²⁵

22 Ahmed Midhat, "Meşâhîr-i Fazîlâ-yı İslâmiyye'den İmâm Fahreddin-i Râzî Hazretleri", *Dağarcık*, S.8, 1871, ss.237-42; Ahmed Midhat, "Redd-i İ'tiraz ve İzâh-ı Hakikat", a.g.d., S.8, 1871, ss.242-47.

23 Ahmed Midhat, "Zûhur-u Mu'teriz", a.g.d., S.8, 1871, ss.247-58.

24 Ahmed Midhat, "Feylesof-u Meşhur Volter", *Dağarcık*, S.6, 1871, ss.188-92; Ahmed Midhat, "Feylesof-u Meşhur Volter", a.g.d., S.7, 1871, s.194.

25 Baha Tevfik, "Terâcim-i Ahval Herbert Spencer", *Felsefe Mecmuâsı*, S.10, 1913, ss.159-60.

Osmânî Kütb-i Atîkesini Karıştırdıkça Frenklere Gülmemek Elimizden Gelmiyor isimli yazıda ise Avrupa'nın karanlıktan aydınlığa maarif sayesinde geçtiğini, onların yaptığı bilimsel ve fikrî gelişmeleri reddetmediğini ancak batının çoğu şeyi İslam medeniyetinden öğrendiğini aktarmaktadır. Buna örnek olarak da Galileo'nun bir takım fikirlerini Nasreddin Tusi, İbn-i Aklem, İmam Ebrehi, Ali Kuşçu gibi İslam bilim insanlarından almasını örnek gösterir.²⁶ 9. Sayıda yer alan *Küre-i Ârızın Fen Nazarında Keyfiyyet-i Teşekkülü* isimli yazıda ise Ahmed Midhat Efendi, bilimsel olarak dünyanın oluşumunu anlatmaktadır.²⁷ Bu yazı da Klasik İslam inancında yer alan "Allah ol dedi bütün evren var oldu." tarzı anlayışla uyuşmayan bir anlayıştır ve dünyanın oluşumuna dair bilimsel bir yaklaşım sunmuştur.

Ahmed Midhat Efendi tarafından yazılan özellikle materyalist ve evrimci yazılara binaen *Basiret Gazetesi*'nde *Dağarcık Mecmuası*'na ve isim vermeden Ahmed Midhat Efendi'ye *Mevaliden bir zat tarafından matba'amıza vürûd eden varakadır* isimli isimsiz bir yazıda ağır eleştiriler getirilmiştir.²⁸ Bu yazıyı yazan kişi İshak Efendi isimli ulemeden bir zattır. Ahmed Midhat Efendi de *Basiret*'e bir cevap mektubu yazmıştır ve kendisini savunarak yazdıklarının İslam'a aykırı olmadığını söylemiştir.²⁹ Bu durum, derginin kendisine karşı bir kitle oluştursa da okunduğunu ve tepki çekecek kadar yankı uyandırdığını göstermekte ve ayrıca Osmanlı'da neşriyat üzerinden bir tartışma kültürünün de ortaya çıktığını göstermektedir.

Dağarcık dergisine kısaca baktığımız zaman göreceğimiz husus şudur; Ahmed Midhat Efendi, bir öğretmen edasıyla halkı eğitime amacı gütmüş ve dergiyi bu minvalde çıkarmıştır. Materyalizm konusunda ise Ahmed Midhat'ı bilimsel bazda bir materyalistten ziyade o devirde özellikle Avrupa'da Büchner'in de etkisiyle oldukça popüler olan materyalizmi daha alt bir seviyede, hatta bunu İslam'a uyumlu bir şekilde yorumlayan ve halka sunan bir düşünür olarak görmek pek de yanlış olmaz. Ayrıca Ahmed Midhat'ın değindiği filozoflara baktığımız zaman ise Antik Yunan filozoflarını ve Voltaire'yi görürüz. Buradan da anlaşılıyor ki bu devirde Osmanlı düşünürleri henüz tam manasıyla batı felsefesi ile hemhal olmamış, 1850'lerde ilk çeviriler ile başlayan Voltaire ve Fenelon ile tanışmış, bu filozofların değindiği ve aynı İslam felsefesinde de etkileri olan Antik Yunan filozoflarını da eserlerinde kullanmışlardır. Ahmed Midhat'ın *Dağarcık* dergisindeki yazılarında da bunu görmekteyiz.

26 Ahmed Midhat, "Osmânî Kütb-i Atîkesini Karıştırdıkça Frenklere Gülmemek Elimizden Gelmiyor", *a.g.d.*, S.8, 1871, ss.261-264.

27 Ahmed Midhat, "Küre-i Ârızın Fen Nazarında Keyfiyyet-i Teşekkülü", *a.g.d.*, S.9, 1872, ss.279-86.

28 M. Alper Yalçinkaya, *Learned patriots: debating science, state, and society in the nineteenth-century Ottoman Empire*, The University of Chicago Press, Chicago 2015, 116.

29 Erdoğan Erbay ve Ali Utku, "Hikmet-i Mâddiyeden Hikmet-i İslâmiyyeye Ahmed Midhat Efendi", içinde *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyeye Müdâfa'a* Çizgi Kitabevi, Konya 2012, ss.11-13.

Lamarck'tan övgüyle bahseden dergi sadece *Dağarcık* değildir, *Felsefe Mecmuası* da 6. Sayıdan itibaren Subhi Edhem'in kaleme aldığı Lamarck ve Lamarckizm isimli yazı dizisiyle bu gruba dahil olmuştur. Lamarckizm'in, Darwinizm gibi geniş kitlelere yayılmamasının sebeplerinden birisinin Darwin ve Huxley'in Lamarck'ı yetersiz bulması olarak görülebilir Subhi Edhem'in aktarımlarına göre. Ayrıca Lamarck'ın kendi teorilerine felsefi bir zemin kazandırması ve bir zooloji felsefesinin gerekliliğini savunması da Subhi Edhem'in takdir ettiği bir husustur. Ayrıca bu zooloji felsefesi, psikoloji ve doğa tarihini kapsamaktadır. Kendisinin Darwin'e göre eksik noktası ise gözlem ve tecrübelerini onun kadar ileri götürememiş olmasıdır.³⁰ Lamarck ayrıca 'Soybilim' ve 'Dönüşüm/Transformizm' teorilerinin de öncüleridir. Ayrıca bu yazıda Haeckel, Lamarck'ın eserlerinden övgüyle bahsetmektedir ve bu eserlerin gerçeğe tamamen temas ettiğini söylemektedir. Lamarck'ın felsefi metodu, doğal organizmaları felsefi bir çerçevede değerlendirmektir. Lamarck, dönüşümü üç evrede incelemiş ve bunun dış etkenler sonucu canlı maddede meydana gelen reaksiyonlar neticesinde olduğunu söylemiştir. Bu evreler de adaptasyon, evrim ve kazanılmış özelliklerin bir sonraki nesle aktarılmasıdır. Bu teorinin insanlığı yerleşmiş inanç ve safsatalardan kurtardığı Subhi Edhem tarafından vurgulanmaktadır. Darwin bu teoriyi Doğal Seçim teorisine ulaştırmıştır ve Spencer ise 'En Güçlü Olanın Hayatta Kalması' teorisi şeklinde açıklamıştır. Burada ayrıca Neo-Lamarckçıların Lamarck'ın izinden gitme konusunda zayıf kaldığı ama Neo-Darwincilerin, Darwin'in açıklayamadığı hususlara da eğildiği söylenmiştir.³¹ Türlerin aynı derecede ve basit topluluklar olmadığı vurgulanmış ve bunların aralarında bir derecelendirmeye tabi olduğu aktarılmıştır. Yani sınıflandırma bu eserde derine doğru inmeye başlamıştır. Lamarck ayrıca dış çevrenin etkisi altında türlerin değişeceğini de vurgulamıştır. Ayrıca Lamarck 'Dış Çevrenin Etkisi', 'Alışkanlık', 'İşlev Kaybı', 'Alışkanlığın Kaybı', 'Gen Aktarımı, Irk aktarımı' ve 'Bir Türün Çevre tarafından yok edilmesi' hususlarına da tezinde son derece önem vermiştir.³² Antoine Laurent de Jussieu ve Lamarck bitkileri inceledikleri eserde fertler ve özellikle arasında bir ilişki aramışlar ve bunu üç başlık altında incelemişlerdir. Ayrıca hayvanları incelediği eserinde hayvanları gelişmiş ve ilkel olmak üzere iki gruba ayırmıştır.³³ Lamarck'ın maddesiz kuvvet, kuvvetsiz madde olamayacağı tezini savunmuştur. Ayrıca yaşamı da bir yaratıcının eseri değil, ısı, ışık ve elektrik gibi doğal olguların bir sonucu olarak görmüştür. Bunlara ek olarak canlılığın kökenini de basit organizmalara dayandırması da Lamarck'ın evrimci yönünü göstermektedir.³⁴

Din Felsefesi de *Felsefe Mecmuası*'nda incelenen konulardan biri olmuştur. Bu yazıyı Memduh Süleyman kaleme almıştır. Çeşitli din tanımlarından

30 Subhi Edhem, "Lamarck ve Lamarckizm", *a.g.d.*, S.6, 1913, ss. 81-84.

31 Subhi Edhem, "Lamarck ve Lamarckizm", *a.g.d.*, S.7, 1913, ss. 97-102.

32 Subhi Edhem, "Lamarck ve Lamarckizm", *a.g.d.*, S.8, 1913, ss. 113-19.

33 Subhi Edhem, "Lamarck ve Lamarckizm", *a.g.d.*, S.9, 1913, ss. 129-36.

34 Subhi Edhem, "Lamarck ve Lamarckizm", *a.g.d.*, S.10, 1913, ss. 153-57.

bahsettikten sonra dinin kökenlerine değinilmiştir. Burada tabu, animizm gibi konseptlere ve hatta İbrahimi dinlerdeki din anlayışının kökenlerine de değinilmiştir. Bu yazıda Cennet'ten kovuluş hikayesinden kısaca bahsederken Cenab-ı Hak ve Hazreti Âdem isimlerini kullanıp dine eleştirel bir bakış atılması da ilgi çekicidir. Burada verilmek istenen düşünce Memduh Süleyman'ın inançlı biri olduğu ancak din içerisinde anlatılan bazı konseptlere eleştirel yaklaştığıdır. Makalede din, insanın ilkel ruh halinden doğan bir duygu durumu olarak açıklanmıştır.³⁵ Bu makale *Felsefe Mecmuası*'nın pozitivist ve devrin sosyoloji anlayışını benimsediğini gösteren bir yazı olmakla beraber, işlediği konulara felsefi bir bakış açısı getirdiğini de göstermektedir.

İnsanın ortaya çıkışı, kökeni gibi konularda Baha Tevfik de *Felsefe Mecmuası*'nda bir yazı dizisi kaleme almıştır. Aslında bu yazı dizisi Ernst Haeckel'in *Die Welträtthsel* isimli eserin *Kâinatın Muammaları* ismiyle çevrilmesidir. Baha Tevfik bu eseri muhtemelen Fransızca çevirisinden Osmanlı Türkçesi'ne kazandırmıştır. Yirmi bölümden oluşan bu kitapta, kâinatın muammaları, insan vücudunun teşekkülü, hayat, ruh, bilim-inanç, Tanrı-kainat, bilim ve Hristiyanlık, Monizm gibi konulara değinilmektedir. İlk sayıda kitabın ilk bölümü olan, *Kâinatın Muammaları Nedir?* bölümü incelenmektedir. Son yüzyıldaki gelişmelerin bilim ve düşünce hayatına çok büyük katkılarda bulunduğunu ancak ahlak alanında ise insanların geçmiş yüz yıllara göre geri kaldığını aktarılmaktadır. Bu yüzyıldaki gelişmelerle mikroskobik canlılar incelenmeye başlandı. Embriyoloji sayesinde de çok hücreli canlıların bile tek hücreli canlılardan türediği ortaya çıktı. Ayrıca patoloji sayesinde de hastalıkların sebepleri araştırılmaya başlandığı aktarılmaktadır.³⁶ *Felsefe Mecmuası*'nın ikinci sayısında da Haeckel'in bu eserini incelemeye devam edilmiştir. Yazının başında 19. Yüzyılda Doğa Felsefesi'nde³⁷ yaşanan gelişmelerden ve bu gelişmelerden doğan 'Madde Kanunu'ndan bahsedilmektedir. Bu kanun Monizm'i beraberinde getirmektedir.³⁸ Baha Tevfik, evrim teorisinin evrendeki her şeye uygulanmasının 19. Yüzyılın meyvelerinden biri olduğunu söylemekte ve bu teoriyi ilk olarak 1799 yılında Goethe, daha sonra 1809 yılında Lamarck daha sonra ise 1859 yılında Darwin'in söylediğini aktarmaktadır. Ayrıca bu yazıda Baha Tevfik monizm ve evrimi de birbiriyle ilişkilendirmektedir.³⁹ Yazının Üçüncü Bölümünde Kainatın Muammaları isimli eserin incelenmesi devam etmektedir. Burada ilk olarak, kilise sisteminin monizmi anlatan felsefe eğitimi yerine okullara sokulmasına bir eleştiri getirilmiştir. Kilisenin doğa ve bilim eğitimine karşı olduğu ve bunların açtığı yola engel bir yapı olduğu ve

35 Memduh Süleyman, "Felsefe-i Edyan", *a.g.d.*, S.9, 1913, ss. 142-44.

36 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.1, 1913, ss.9-13.

37 Burada bilim ve felsefenin iç içe olduğunu vurgulamak için felsefe denmiştir ve ayrıca Alman felsefi düşüncesinde de zaman zaman bu konsept Doğa Felsefi olarak adlandırılmaktadır.

38 Ernst Haeckel, *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1908; Ernst Haeckel, *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Aliminin Dini*, çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, Dersaadet Kütüphanesi, İstanbul 1911.

39 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.2, 1913, ss. 24-25.

akıl ile inanç arasında bir çekişme olduğu bu sayıda bahsedilen konulardan birisidir. Bu sebepler neticesinde insanın karşısına üç çeşit inanç çıkar ki bunlar; Antroposentizm, Antropomorfizm ve Antropolatrizm. İlki insanın kendisini kainatın merkezine koymasısıdır ki bu Mezopotamya merkezli Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da görülmektedir, Antropomorfizm ise Tanrı'nın insan veya insanın Tanrı suretinde olmasıdır. Bunların neticesinde ise Antropolatrizm ortaya çıkıyor ki bu da din ve ibadettir bu da insanı ruhun ebediliği ortaya çıkar ki bu sayılanlar da Haeckel'in "Monizm" tabirine taban tabana zıttır. Burada Baha Tevfik'in İslam'ı da içererek eleştiride bulunması gayet dikkat çekicidir. Bu bölümden sonra Kozmoloji'ye Bakış isimli bir alt bölümde ise 12 maddede evren tarihi anlatılır ve burada da maddenin sonsuzluğu ve evrim gibi konulara değinilmektedir.⁴⁰ Dördüncü sayıda da devam eden bu bölümde kısaca insandaki duygu, 'keşf' ve 'ilham' gibi meselelere değinilmiştir. Ayrıca, Haeckel'in monizminin ne materyalizm gibi ruhu inkâr ettiği ne de Ostwald'ın energetic düşüncesi gibi maddeyi önemsizleştirdiği, monizmin esasının Goethe'nin de dediği gibi maddenin ruhsuz, ruhun ise maddesiz olamayacağı esasına değinilmiştir.⁴¹ 6. Sayıda ise insan anatomisinden bahsedilmiş ve bir okur mektubuna yer verilmiştir. Bu mektubun yazarı bilimin değil, deneyin var olduğunu veya insanların deneye bilim dediğini aktarmaktadır. Baha Tevfik de verdiği cevapta bilim ve fen açıklaması yapmakta ve bu ikisinin de Fransızcadaki *science* kelimesinden geldiğini ve sınıflandırmanın külfet olduğunu söylemektedir. Ayrıca Baha Tevfik burada bilime de göreceli bir konum atfetmekte ve bilimi de sorgulanabilir hale getirmektedir.⁴² Bu konu esasen 19. Yüzyıl'da Osmanlı'da da çok etkin olmuş pozitivistlik de uygun olmayan bir görüştür ve Osmanlı'daki hem felsefi hem bilimsel düşüncedeki çeşitliliği de göstermektedir. Anatomi, histoloji ve hücrebilimi de bu yazı dizisinin konuları arasında yer almaktadır. Burada önemli olan nokta ise anatomik olarak insan ve omurgalı hayvanlarda ortak olan özelliklerin incelenmesidir.⁴³ Ayrıca insanın diğer dört ayaklı canlılarla, memeli, plasentalı, kordalı canlılarla ortak özellikleri vurgulanmıştır. Asıl önemli olan nokta ise, insanın maymunlarla ve özel olarak da ince burunlu maymunlarla ortak özelliklerine değinilmesidir. Ayrıca insansı dediğimiz primatların bu yazıda incelenmesi⁴⁴ de evrimi Osmanlı halkına anlatmak için önemli bir adımdır. Bu da özellikle dini çevrelerde oldukça yaygın olan, insanın biricik ve benzersiz bir canlı olduğu tezini de çürütmektedir. Burada görüldüğü gibi *Felsefe Mecmuası*, *Dağarcık*'a göre konuları daha derinlemesine ve daha profesyonel bir üslupla işlemektedir.

Ayrıca *Felsefe Mecmuası* yeni çıkan eserleri de incelemektedir. *Une Nouvelle Philosophie* (Yeni Bir Felsefe) isimli eserde Edouard Le Roy, meşhur filozof

40 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.3, 1913, ss. 39-44.

41 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.4, 1913, ss. 56-61.

42 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.6, 1913, ss. 91-96.

43 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.7, 1913, ss. 110-12.

44 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.10, 1913, ss. 169-75.

Henri Bergson'un felsefi düşünceleri incelenmektedir. Bu kitabın aslında *Revue des Deux Mondes* (İki Dünya'nın İncelenmesi) isimli dergide 1912 şubat ayında basıldığını söylüyor.⁴⁵ Ayrıca bu durum, *Felsefe Mecmuası* ve Baha Tevfik'in Fransız Felsefesi ile olan yakın ilişkisini göstermektedir. Felsefi dergilerin okuyuculara tanıtılması üçüncü sayıda da devam etmiştir. Bu sayıda Thomas Ribot'un *Revue Philosophique* (Felsefi İnceleme), Emile Peillaube'nin *Revue de Philosophie* (Felsefi İnceleme) ve Edmond Demolins'in *La Science Sociale* (Sosyal Bilim) dergileri tanıtılmıştır.⁴⁶ Ayrıca Demolins'in dergisi sosyolojik bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda da etkili olmuştur ve Prens Sabahaddin'in de takip ettiği ve Osmanlı'da uygulamaya çalıştığı bir çizgiye sahiptir. Abdullah Cevdet'in çıkardığı *İctihad* dergisi de *Felsefe Mecmuası*'nın tanıttığı yayınlardan biridir. Bu dergi medeniyet çağrısı olarak görülmüştür.⁴⁷ Buradan da anlaşılıyor ki Baha Tevfik dönemin felsefe çevresine ve neşriyatına son derece hakimdir.

Dördüncü sayının ilk makalesi olan *Tenkîd-i Felsefe* isimli yazı Baha Tevfik'in Ali Kemal ve onun eseri *İlm-i Ahlak'a* yazdığı eleştiriyi görürüz. Burada kitaba yapılan eleştiriler arasında kitabın ahlak anlayışının eski olması ve Ali Kemal'in Türkçe, Fransızca ve Arapça'dan ilk önüne gelen kitapları okuduğunu söylemiştir. Ali Kemal'in kullandığı Fransızca eserlerin yazarları Étienne Lautiéere ve Paul Janet'tir. Baha Tevfik Janet'i cahil ve dindar biri olarak görmektedir. Görüldüğü gibi Baha Tevfik bu kaynakları zayıf olarak görmüştür. Ayrıca Arapça'dan alıntılanan kitapları ise okumadığını hatta bunların okumaya bile değmeyeceğini söylemiştir. Osmanlı'da Müslüman entelektüel Arapça'yı önemserken Baha Tevfik'in bu derece eleştirel olması da hem Baha Tevfik'in hem de *Felsefe Mecmuası*'nın eleştirel tavrını gösterir. Yazıdaki bir diğer önemli nokta ise Baha Tevfik'in belirttiği üzere Ali Kemal'in yazdığı kitapta belirttiği ahlak görüşünün kitabın basıldığı tarihe göre yirmi sene öncesini yansımasıdır. Baha Tevfik toplumdaki gelişmeyi ve değişmeyi göz önüne alınca bu eserin geçerli olmadığını söylemektedir. Baha Tevfik'in değindiği bir nokta ise Ali Kemal'in yazdığı eseri herhangi bir ahlak felsefesine dayandırmaması ve metodolojik noksanlığıdır. Ayrıca, Baha Tevfik'e göre Osmanlı İmparatorluğu gibi pek çok dini unsurunda bulunduran bir devlette dini ahlaktan bahsetmek imkansızdır ve bu yüzden, dini ahlak fikri kabul edilemez bir şeydir, bunun yerine insani ahlak geçerli olmalıdır. Yani Baha Tevfik felsefeyi artık metodolojik ve sistematik bir şekilde incelemek ve yapmak gerektiğini söylemektedir.⁴⁸

Felsefe Mecmuası zaman zaman edebi eserlere de sayfaları arasında yer vermektedir. Nitekim derginin 2. Sayısında Goethe'nin bir şiirini nesir şeklinde tercüme etmişlerdir. Felsefi bir şiir olan bu şiir ayrıca modern Avrupa'da Lamarck'tan bile daha önce evrimden bahseden bir şiirdir.⁴⁹ Ayrıca yine

45 Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", a.g.d., S.1, 1913, s.13.

46 Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", a.g.d., S. 3, 1913, ss. 47-48.

47 Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", a.g.d., S. 7, 1913, s. 109.

48 Baha Tevfik, "Tenkîd-i Felsefi İlm-i Ahlak", a.g.d., S.4, 19 Haziran 1913, ss. 49-55.

49 Baha Tevfik, "Felsefi Bir Şiirin Nesren Tercümesi", a.g.d., S.2, 1913, s. 23.

derginin aynı sayısında, Sabah gazetesinde Fazıl Ahmed Bey'in *Muallimler ve Felsefe* isimli yazısına değinilip yazıda yer alan Platon'un bahsettiği yöneticilerin filozof veya filozofların yönetici olması gerekliliği konusuna değinilmektedir. Baha Tevfik de bu yazıdan yola çıkarak gençlerin eğitiminde özellikle ahlak ve zekâ konusunda öğretmenlere düşen görevden bahsetmekte ve gençlerin haline bakarak düşünce konusunda ülkenin yaşadığı yoksunluktan yakınmaktadır.⁵⁰ Buradan da görüleceği gibi *Felsefe Mecmuası* da *Dağarcık Mecmuası* gibi sadece bir felsefe veya bilim dergisi değil aynı zamanda toplumsal sorunlara da değinen geniş kapsamlı bir dergidir.

Felsefi Düşünüşler isimli bir bölüm de içeren *Felsefe Mecmuası*, bu bölümde çeşitli filozofların sözlerinden alıntı yapılmıştır. Bu filozoflar; Thales, Diyojen, Aneksimander, Heraklitos, Anaksagoras, Demokritos, Ksenefon, Protagoras, Gorgias, Konfiçyüs, Epiküros, Pittakos, Empedokles, P.S Spatharis ve ismi verilmeyen bir eski Hint filozofudur.⁵¹ Bunun yanında bazı filozoflardan ise kısaca bahsedilen bölümlere derginin bazı sayılarında yer vermiştir. Bu filozofları da felsefi alanlarına göre sınıflandırmıştır. Bu filozoflar ise şunlardır; Condillac, Diderot, D'Holbach, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Montesquieu.⁵² Görüldüğü üzere *Felsefe Mecmuası* geniş bir düşünce havuzundan beslenmektedir.

Baha Tevfik , *Felsefe Mecmuası*'nın ilk sayısında Immanuel Kant'a yer vermiştir. Bu yazıda öncelikle spiritüalizm ve materyalizm arasında yer alan Descartes, Leibniz, Bacon, Spinoza'dan övgüyle bahsederken, Kant'ın felsefe dünyasına girmesiyle birlikte her şeyin değiştiğini, Dogmatizm ve Septisizm'in ilerlemeye engel olan tavrını Hume etkisiyle bitirdiğini ve Saf Aklın Eleştirisi eseri ile de insan aklının sınırlarını çizmeye çalıştığını aktarmaktadır. Kant'ın eşyaların asıl haline 'numen' Doğu Felsefesi'ndeki ismiyle 'mahiyet', maruz kaldığımız haline ise 'fenomen', Doğu Felsefesi'ndeki ismiyle 'şekil' denilmesi ve Kant, insanın numen'i değil fenomeni bildiği görüşü aktarılmaktadır. Bununla beraber insanın kavrayış dünyasını da değiştirmesi gerektiğini söylemektedir. Baha Tevfik'e göre Kopernik'in gök biliminde açtığı çığır kadar büyük bir çığırdır.⁵³ Baha Tevfik, *Felsefe Mecmuası*'nın 2. Sayısında Kant ile ilgili yazısına devam eder. Önceleri aklın 'şeylerin' etrafında döndüğünü ancak Kant'ın aklı merkeze alarak 'şeyleri' aklın etrafına aldığını görmekteyiz. Kant nasıl düşünürüz sorusuna eğiliyor. İlk aşamada hislerimiz var bunlar geçişsizdir, bunları bağlayan şey de düşüncelerimizdir. Ayrıca bu yazıda Kant'ın bahsettiği insanın kavrama yetisinin üç unsuru olan duyarlılık, idrak ve muhakeme unsurlarına da değinilmiştir. Ayrıca bu yazıda Baha Tevfik Kant'ın

50 Baha Tevfik, "Harekat-ı Felsefiyye", *a.g.d.*, S.2, 1913, s. 32.

51 Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *a.g.d.*, S. 3, 1913, ss. 36-38; Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *a.g.d.*, S.5, 1913, ss. 74-75; Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *a.g.d.*, S.9, 1913: s.152; Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *a.g.d.*, S.10, 1913, ss. 160-61.

52 Baha Tevfik, "Tarih-i Felsefe Hülâsaları On Sekizinci Asırda Fransız Felsefesi", *a.g.d.*, S.5, 1913, ss.56-58.

53 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *a.g.d.*, S.1, 1913, ss.6-8.

açıkladığı idrak kavramını Leibniz'in genel kanunlar dediği üç temel kanununa bağlamıştır. Bu da gösteriyor ki Baha Tevfik felsefe konusunda sadece genel kültür düzeyinde bilgiye sahip değildir, ayrıca mukayese edebilecek kadar fazla donanuma sahiptir.⁵⁴

Üçüncü sayıda da Kant ve *Saf Aklın Eleştirisi* ile ilgili yazısına devam ediyor. Bildiklerimize uygulamakta olduğumuz kanunların bütün her şey için geçerli olamayacağımızı, çünkü bildiklerimizin hakikat karşısında çok küçük bir yer kapladığını aktarmaktadır Kant. Kant bilginin sınırlarını sübjektif bir değerde görür. Ayrıca Kant, metafizik'i yani bir nevi nedensiz inancı hayal olarak gördü ve sadece akıl ile bu metafizik bilgilere (ruh, Tanrı gibi) ulaşamayacağımızı, bunun için fizik gibi matematik gibi bilimsel bir metafizik anlayışına ihtiyacımız olduğunu belirtmiştir.⁵⁵ Metafiziğin mümkünatı konusunda irade ve determinasyon hususunda birtakım çelişkiler olduğu belirtilmiştir. Eylemler, zaman ve mekân bağlamında ve bunlardan bağımsız şekilde olarak iki şekilde gerçekleşmektedir. Bizden bağımsız işleyen olaylar determinasyon sonucu ortaya çıkmaktadır. Eylemlerin birbirini ve sonrakileri etkilemesi de bir çeşit determinasyon olsa da kesinlikle bir irade yoktur diyemeyiz ve bu ikilemin çözemediği meseleyi ahlak çözer. Zaman ve mekân içerisinde gelişmeyen yani geçmiş ve gelecek dışında olan şeyler olan olması gereken şeyleri algılama konusunda yani vicdan konusunda kesin bir özgürlüğe sahibiz. Baha Tevfik'e göre bu bakış mantıksal ve ruhsal değil ancak ahlaki olabilir. Kant'ın asıl hakiki olay dediği bu şey Baha Tevfik'e göre, Spinoza'nın fikirleri kadar bile hakikate temas etmemektedir.⁵⁶

Kant'a göre saf akıl ile bilinmesi gereken çok az şey vardır. Tanrı fikri ise manevi bir yetkinlik olarak görülmektedir. Yani Kant'a göre son yetkinlik derecesindeki ahlak fikridir. Yani Tanrı, ahlakın en üst derecesidir. Tanrı'nın varlığının iki maddi delili olan 'Fail Neden' (Cause Efficiente) ile 'Gaye Neden' (Cause Finale) Kant'ın inceleme konularından biri olmuştur. Gaye Neden fikrini savunanlar, evrendeki her şeyin bir düzen içerisinde ve bir sebebe bağlı olduğunu söyleyerek bir Tanrı fikri ortaya çıkarmak istiyor, ancak Kant bütün evreni bilmediğimiz için bu fikri eleştirir. Fail Neden fikrini savunanlar ise evrenin Tanrı'ya ihtiyacı olması gerektiğini savunuyor, Kant bunun olabileceğini ama bunun Tanrı'yı kusursuz bir konuma getirmeyeceğini söylüyor. Kant bu Tanrı fikirlerinin üzerine az önce bahsettiğimiz ahlak fikrini yerleştirmiştir ve ne olacağı veya ne olduğu değil ne olması gerektiği eylemleri ahlaki yapar demektedir.⁵⁷ 9. Sayıda Pratik Aklın Eleştirisi'ni inceleyen Baha Tevfik, Kant'ın önerdiği aklın iki tavsiyesini incelemiştir. Bunlar şartlı ve şartsız olmak üzere ikiye ayrılır. Ahlaki olan davranış şartsız olandır, çünkü insan bu davranıştan

54 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", a.g.d., S.2, 1913, ss.20-23.

55 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", a.g.d., S.3, 1913, ss.33-36.

56 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", a.g.d., S.6, 1913, ss.87-90.

57 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", a.g.d., S.7, 1913, ss.106-9.

hiçbir çıkar beklememektedir. Ayrıca Kant, güzele ilişkin esasları da ahlak gibi karşılıksız olmasıyla eşleştiriyor. Kant'a göre sanat da bilim ve erdem gibi vicdan özgürlüğünü arttıran bir araç olarak insanın içinde bulunmaktadır. Baha Tevfik, Kant'ın en büyük hatasını özgürlüğü ve iradeyi zaman ve mekânın dışında anlaşılamaz bir şekilde yüce ve büyük bir duygu olarak görmesindedir. Kant, batıl inançları yıkan ilk büyük filozof olarak ortaya çıkmasına rağmen, kendisi de bazı batıl inançlardan kurtulamamıştır. Eski metafizikçilerin düşüncelerini yıkmasına rağmen, onların yerine kendisi de birtakım düşünceleri yerleştirmiştir. Ancak, Kant'tan sonra gelenler, Kant'ın bu hayal derecesindeki ütopyik felsefesini bulunduğu konumdan indirmiş ve daha insani bir boyuta getirmiştir.⁵⁸

Buradan anlaşılıyor ki Osmanlı'da felsefe dergileri ve felsefeciler artık dini de felsefenin düşünme ve sorgulama alanına almaktadır. İki derginin filozof incelemesine baktığımız zaman Ahmed Midhat, Voltaire'nin hayatını anlatmış, felsefesine dair neredeyse pek bir şey söylememiş, Baha Tevfik ise Kant'ın felsefesinin detaylarına inmeye başlamıştır. Bu da gösteriyor ki aradan geçen 40 yılda Osmanlı'da en azından okur yazar kitle kültürlenmeye ve daha da önemlisi felsefeye de ilgi duymaya başlamıştır. Binaenaleyh, Osmanlı felsefi ve entelektüel düşüncesi 1870'lerden 1910'lara kadar ilgi odağını Doğu'dan Batı'ya doğru kaymaya başlamıştır.

Felsefe Mecmuası ilk 8 sayısında *Mekteb Dersleri* isimli öğrenciler için felsefe yazıları içeren bir bölüm içerir. Dergi ciltli olarak basıldığı zaman bu yazılar derginin sonunda yer almaktadır. Bu yazılar dergide çıkan diğer yazıların bir özeti veya basitleştirilmiş hali olarak da görülebilir. Örneğin bu yazılar; Felsefe Nedir?, Fizyoloji, Bilimlerin Sınıflandırılması, Baha Tevfik'in sık sık yer verdiği ve benimsediği Monizm, ve Mantık konularını içermektedir. Ayrıca bu bölümde Felsefe Kamusu da yer almaktadır.⁵⁹ Bu yazı dizisi, Osmanlı'da felsefenin lise düzeyine kadar önem kazandığını ve eğitimine önem verildiğini gösterir.

Sonuç

Giriş kısmında da belirtildiği üzere iki dergi de Osmanlı düşünce tarihi için çok büyük öneme sahiptir. Dağarcık dergisine baktığımız zaman kendisini Osmanlı'da popüler bilim dergilerinin ilki olarak adlandırmak yanlış olmaz. Her ne kadar Felsefe Mecmuası ile kıyasladığımız zaman bazı noktalarda eksiklikleri olsa da Osmanlı'da bilim anlayışının popülerleşmesi, materyalizm ve evrim fikrinin süreli bir yayında bu kadar yoğun bir şekilde bahsedilmesi Osmanlı fikir hayatı açısından çok önemli bir gelişmedir. Dağarcık Osmanlı fikir hayatında bir yol açmıştır ve materyalizm, evrim, pozitivizm ve felsefe konuları Osmanlı özelinde incelendiği vakit bir başlangıç noktası olmuştur. Dağarcık'ın yayımlanmasından sonra Beşir Fuad ve Abdullah Cevdet gibi isimler hem

58 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *a.g.d.*, S.9, 1913, ss.145-50.

59 "Mekteb Dersleri", *Felsefe Mecmuası*, 1913, ss.1-44.

pozitivizm, materyalizm, evrim, felsefe ve bilim konularında yazılar yazarak bu düşüncelerin Osmanlı içerisinde gelişmesini sağlamaya çalışmışlar hem de bu düşünceleri halka yayarak bir rehber vazifesi görmeye çalışmışlardır. Bu 40 yıllık süreç içerisinde ayrıca bahsedilen konseptler yeni bir toplum yaratmak için Jön Türkler ve özellikle de Abdullah Cevdet tarafından kullanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca materyalizm, evrimcilik ve felsefe konularında yukarıda bahsedilen isimlere ve görüşlere karşıt isimler de fikirlerini felsefi ve bilimsel temelde dillendirmeye başlamışlardır. Bu durum da Osmanlı'da sadece materyalizm, pozitivizm ve evrimcilik alanında yazılan yazıların değil bu düşüncelere karşı yazılan yazıların da felsefi içeriklere sahip olduğu ve Osmanlı'da modern ve Batı tarzı düşüncenin gelişme gösterdiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu bilgiler ışığında iki dergiyi de incelediğimiz zaman Dağarcık dergisinin bahsi geçen konulardaki öncü rolünü, Felsefe Mecmuası'nın ise devrinin ve yazar kadrosunun da etkisiyle, içinde bulunduğu ciddi ve neredeyse yarı-akademik pozisyonu göz ardı etmemek gerekmektedir.

Ahmed Midhat'ın Dağarcık dergisi bu açıdan bir öncü olarak kabul edilebilir. Felsefe Mecmuası ise 1870'lerden beri gelişmekte olan felsefi, evrimsel, materyalist, pozitivist ve bilimsel düşünceden faydalanmış ve yayın çekinde ve yazın çevresinde iyi eğitim almış entelektüellerin desteğiyle bu fikirleri kapsamlı ve sistematik bir biçimde II. Meşrutiyet Dönemi'nin de vermiş olduğu özgürlük ortamıyla daha kolay bir şekilde aktarmaya çalışmıştır. Şu da göz önünde bulundurulmalıdır ki Ahmed Midhat Efendi, kurumsal bir eğitim almamış ve kendi kendini geliştirmiştir ve Dağarcık dergisini neredeyse tek başına çıkarmıştır, Felsefe Mecmuası ise Baha Tevfik ve arkadaşları tarafından çıkarılmış ve bu ekip iyi ve Batı tarzı modern eğitim almışlardır. Ayrıca az önce de belirttiğim gibi Ahmed Midhat Efendi döneminin öncüsü iken Baha Tevfik pek çok yerli kaynaktan da beslenme imkanı bulmuş bir entelektüeldir. Unutulmaması gereken diğer nokta ise Ahmed Midhat her daim yazdıklarını İslam ile bağdaştırma amacı gütmüştür, Baha Tevfik ise her ne kadar İslam'a doğrudan bir eleştiride bulunmasa da İslam'ı sadece pragmatik nedenlerle fikirlerinin bir kısmını desteklemek için kullanmaktadır.

Sonuç olarak, her iki dergiyi incelediğimiz zaman göze çarpan şudur ki; Ahmet Mithat Efendi'nin *Dağarcık* mecmuası ile Baha Tevfik'in *Felsefe Mecmuası* arasında geçen sürede Osmanlı'da felsefe çalışmaları önemli bir yol kat etmiştir. Ayrıca iki derginin yazılarına baktığımız zaman Ahmet Mithat Efendi'nin yazılarında görülen basit felsefi yazılar karşımıza çıkarken, Baha Tevfik, *Felsefe Mecmuası*'nda gayet derin felsefi konulara değinmiştir. Felsefe Mecmuası, Kant gibi filozoflara değinerek *Dağarcık*'a göre daha kapsamlı bir dergi olduğunu göstermektedir. Ahmet Mithat Efendi, bazı yazılarına materyalizmi İslam ile bağdaştıran yazılar kaleme almış ve kendi devrinde de tepki çeken kaleme almıştır. Ancak beslendiği kaynaklar hususunda ise Ahmet Mithat Efendi materyalizmi çağrıştıran ifadeler kullansa da bu fikri edindiği

kaynağı aktarmamış, ancak evrim konusunda Lamarck'tan etkilendiğini anlamaktayız. Ahmet Mithat Efendi 1871-1872 gibi erken tarihlerde evrim görüşünden bahsederek Osmanlı'da ilk defa evrimden bahseden düşünür olmuş ve sadece evrimden bahsetmekle kalmamış bu fikirleri açıklamış ve de en önemlisi bunun sadece bir fikir değil bir gerçeklik olduğunu vurgulayarak İslam'a aykırı olmadığını da belirterek şimdi bile tartışma konusu olan evrim-din ilişkisinde fikrini beyan etmiştir. Baha Tevfik ise, yazılarında etkilendiği her kaynağı okuyucuya aktarmış ne kadar geniş bir çevreden beslendiğini göstermiştir. Ayrıca, *Felsefe Mecmuası*'nın yazar kadrosunda bulunan Subhi Edhem sayesinde evrim konusunda da bilgiler verilmiş ve Ahmed Midhat'ın belirttiğinden daha detaylı bilgi verilmiştir. Bu iki dergiden de anlaşılıyor ki Osmanlı'da felsefe çalışmaları ve bu çalışmanın da çalışma konusunu içeren materyalizm ve evrim gibi konular Osmanlı düşünürlerinin de ilgisini çekmiş ve inceledikleri bu konuları halka sunmak için çaba harcamışlar ve halkın bu fikirleri özümseyebilmesi için de bazı noktalarda işlevselci bir tavır ile dini ve toplumsal noktalarla bu konuları uzlaştırma yoluna gitmişlerdir.

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

- Ahmed Midhat, "Arzın Kadri", *Dağarcık*, S.1, 1871, ss.25-26.
- Ahmed Midhat, "Bir Mülhaza-i Diniyye", *Dağarcık*, S.4, 1871, ss.102-5.
- Ahmed Midhat, "Duvardan Bir Sada", *Dağarcık*, S.4, 1871, ss.99-105.
- Ahmed Midhat, "Felsefe ve Felasife", *Dağarcık*, S.3, 1871, ss.80-86.
- Ahmed Midhat, "Feylesof-u Meşhur Volter", *Dağarcık*, S.6, 1871, ss.188-92.
- Ahmed Midhat, "Feylesof-u Meşhur Volter", *Dağarcık*, S.7, 1871, s.194.
- Ahmed Midhat, "Güzeran-ı Hayat", *Dağarcık*, S.1, 1871, ss.6-10.
- Ahmed Midhat, "İfade-i Meram", *Dağarcık*, S.1 1871, ss.2-3.
- Ahmed Midhat, "İlm ile Fen", *Dağarcık*, S.1 1871, ss.26-32.
- Ahmed Midhat, "İnsan", *Dağarcık*, S.2, 1871, ss.40-49.
- Ahmed Midhat, "İnsan: Dünya'da İnsanın Zuhuru", *Dağarcık*, S.4, 1871, ss.109-16.
- Ahmed Midhat, "Kim Kimi Nasıl Tekfir Edebilir?", *Dağarcık*, S.7, 1871, ss.219-22.
- Ahmed Midhat, "Küre-i Ârzın Fen Nazarında Keyfiyyet-i Teşekkülü", *Dağarcık*, S.9, 1872, ss.279-86.
- Ahmed Midhat, "Meşâhîr-i Fazılâ-yı İslâmiye'den İmâm Fahreddin-i Râzî Hazretleri", *Dağarcık*, S.8, 1871, ss.237-42.
- Ahmed Midhat, "Osmanlı Kütb-i Atîkesini Karıştırdıkça Frenklere Gülmemek Elimizden Gelmiyor", *Dağarcık*, S.8, 1871, ss.261-64.
- Ahmed Midhat, "Redd-i İ'tiraz ve İzâh-ı Hakikat", *Dağarcık*, S.8, 1871, ss.242-47.
- Ahmed Midhat, "Viladet", *Dağarcık*, S.2 1871, ss.49-52.
- Ahmed Midhat, "Zûhur-u Mu'teriz", *Dağarcık*, S.8, 1871, ss.247-58.
- Anonim, "Ahmed Midhat'a Mektup", *Dağarcık*, S.6, 1871, ss.172-73.
- Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", *Felsefe Mecmuâsı*, S.1, 1913, s.13.

- Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", *Felsefe Mecmuâsı*, S.3, 1913, ss.47-48.
- Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", *Felsefe Mecmuâsı*, S.7, 1913, s.109.
- Baha Tevfik, "Felsefe Mecmuası", *Karagöz*, S.515, 27 Nisan 1913, s.1.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.1, 1913, ss.6-8.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.2, 1913, ss.20-23.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.3, 1913, ss.33-36.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.6, 1913, ss.87-90.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.7, 1913, ss.106-9.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.9, 1913, ss.145-50.
- Baha Tevfik, "Felsefi Bir Şiirin Nesren Tercümesi", *Felsefe Mecmuâsı*, S.2, 1913, s.23.
- Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *Felsefe Mecmuâsı*, S.3, 1913, ss.36-38.
- Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *Felsefe Mecmuâsı*, S.5, 1913, ss.74-75.
- Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *Felsefe Mecmuâsı*, S.9, 1913, ss.152.
- Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *Felsefe Mecmuâsı*, S.10, 1913, ss.160-61.
- Baha Tevfik, "Harekat-ı Felsefiyye", *Felsefe Mecmuâsı*, S.2, 1913, s.32.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.1, 1913, ss.9-13.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.2, 1913, ss.24-25.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.3, 1913, ss.39-44.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.4, 1913, ss.56-61.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.6, 1913, ss.91-96.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.7, 1913, ss.110-12.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.10, 1913, ss.169-75.
- Baha Tevfik, "Maksad ve Meslek", *Felsefe Mecmuâsı*, S.1, 1913, ss.1-3.
- Baha Tevfik, "Târih-i Felsefe Hülâsaları On Sekizinci Asırda Fransız Felsefesi", *Felsefe Mecmuâsı*, S.5, 1913, ss.76-78.
- Baha Tevfik, "Tenkîd-i Felsefî İlm-i Ahlâk", *Felsefe Mecmuâsı*, S.1, 19 Haziran 1913, ss.49-55.
- Baha Tevfik, "Terâcim-i Ahval Herbert Spencer", *Felsefe Mecmuâsı*, S.10, 1913, ss.159-60.
- Fazıl Ahmed, "Muallimler ve Felsefe", *Sabah*, 24 Nisan 1913, s.1.
- "Mekteb Dersleri", *Felsefe Mecmuâsı*, 1913, ss.1-44.

Memduh Süleyman, "Felsefe-i Edyan", *Felsefe Mecmuâsı*, S.,9 1913, ss.142-44.

Ömer Seyfeddin, "Baha Tevfik", *Karagöz*, S.32, 4 Haziran 1914, s.113.

Subhi Edhem, "Lamark ve Lamarkizm", *Felsefe Mecmuâsı*, S.6, 1913, ss.81-84.

Subhi Edhem, "Lamark ve Lamarkizm", *Felsefe Mecmuâsı*, S.7, 1913, ss.97-102.

Subhi Edhem, "Lamark ve Lamarkizm", *Felsefe Mecmuâsı*, S.8, 1913, ss.113-19.

Subhi Edhem, "Lamark ve Lamarkizm", *Felsefe Mecmuâsı*, S.9, 1913, ss.129-36.

Subhi Edhem, "Lamark ve Lamarkizm", *Felsefe Mecmuâsı*, S.10, 1913, ss.153-57.

II. Kitaplar

Ahmed Midhat, *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Reddiyeye Müdafa'a*. Tercüman-ı Hakikat, İstanbul, 1891.

Beşir Fuad, *Mektubat*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1888.

BÜCHNER, Ludwig. *Kraft und Stoff*, Verlag von Meidinger Sohn & Cie, Frankfurt am Main, 1856.

FÉNELON, François, *Démonstration de l' existence de Dieu , tirée de la connoissance de la nature, & proportionnée à la foible intelligence des plus simples*, Avec approbation, & Privile, Paris 1713.

HAECKEL, Ernst, *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig, 1908.

HAECKEL, Ernst, *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Aliminin Dini*, Çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, Dersaadet Kütüphanesi, İstanbul 1911.

OKAY, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

YALÇINKAYA, M. Alper, *Learned patriots: debating science, state, and society in the nineteenth- century Ottoman Empire*, The University of Chicago Press, Chicago, 2015.

III. Makaleler

ERBAY, Erdoğan, ve Ali Utku, "Hikmet-i Mâddiyeden Hikmet-i İslâmiyyeye Ahmed Midhat Efendi". İçinde *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyeye Müdâfa'a*, 7-25, Çizgi Kitabevi, Konya, 2012.

Extended Abstract

This article evaluates the two journals, Dağarcık and Felsefe Mecmuası, which have great importance in terms of Ottoman materialist and evolutionist publications, through their philosophical and scientific writings. Although general philosophical articles appear in these two journals, the dominant philosophical view is materialism, positivism and evolutionism, which had a great impact on the history of Ottoman thought at that time. Dağarcık, the first of the journals subject to review, was published as 10 issues between 1871 and 1872, and the second journal, Felsefe Mecmuası, was published as 10 issues in 1913. Almost all of the articles of Dağarcık, the first journal mentioned in the article, were written by Ahmed Midhat. Although there were other authors in Dağarcık, the number of articles are very few which was written by these authors. The second journal, Felsefe Mecmuası, includes famous materialist, positivist and evolutionist intellectuals of its time, such as Baha Tevfik, Memduh Süleyman, and Subhi Edhem. In addition, one of the points that caught our eye when we examined both journals is this: Although Ahmed Midhat Efendi's writings includes translations and the works of other philosophers or scientists, he created almost his own personal writings by blending the majority of the articles with the views of the scientists and philosophers he was influenced by. As stated above, Felsefe Mecmuası, on the other hand, has differences in terms of its writings, since it has a wider audience of writers. Translated articles, adapted articles and articles by the mentioned intellectuals constitute the publication catalog of Felsefe Mecmuası. In addition, Dağarcık journal contains arguments that can be understood by the public in most of its articles, while Felsefe Mecmuası contains a more philosophical and scientific style compared to Dağarcık journal in general. This is due to the 40-year period between the two journals, the competence of the writers on the subjects, and the effort of Felsefe Mecmuası to use a more serious and academic style rather than a magazine and populist style. Because, as the name suggests, Felsefe Mecmuası sees teaching philosophy as a goal and aims to educate both the public and those who are interested in philosophy, especially students, in this direction. Dağarcık journal, on the other hand, is a populist publication aiming to provide information to the public in a magazine-like style and attains a pioneering position in this field. When the articles in both journals are examined, the points that can catch

the reader's eye are the difference in style and level in the articles of the two journals, as mentioned before.

In his writings in *Dağarcık*, Ahmed Midhat Efendi generally aims to harmonize religion and science, even materialism and religion. Examples of these writings are 'Duvardan Bir Sada' and 'İnsan'. In addition, Ahmed Midhat Efendi stated in his writings in *Dağarcık* that the understanding of science should be established in the Ottoman Empire and that science should be freed from the dominance of religion. Ahmed Midhat, who received heavy criticism for his writings on evolution and materialism, was even accused of atheism. In fact, one of the reasons for his exile to Rhodes is seen as his writings on materialism and evolution. The philosophers Ahmed Midhat Efendi mentioned are generally Ancient Greek philosophers. The number of philosophers he talks about from the modern period is extremely small. One of these few names is Voltaire. Voltaire's importance is that he was one of the pioneers of enlightenment thought. Voltaire is also a philosopher who influenced Ottoman intellectuals. Especially the Ottoman opposition and the founding elite of the Republic benefited greatly from Voltaire's ideas. Ahmed Midhat Efendi also included Islamic philosophers in some of his writings in *Dağarcık* and showed that he was fed by both Eastern and Western thought. The fact that he included Islamic arguments in his writings as a response to the reader that he did not break with Islam and to Islamist thinkers who opposed him.

As mentioned above, *Felsefe Mecmuası*, unlike *Dağarcık*, was published by more than one author. Even when we look at it from this point of view, it should be considered normal that it touches on more issues. When the writings of the *Felsefe Mecmuası* are examined, a more philosophical and scientific style than *Dağarcık* stands out. Although they share similar views on materialism and evolutionism, there are also points where the two journals differ. For example, both journals on evolutionism were influenced by Lamarckian evolutionism, and on materialism by Bucnerian vulgar materialism. The point where they differ is that while Ahmed Midhat Efendi was trying to combine these two concepts with Islam, Baha Tevfik and other writers in the journal did not pursue such a goal, and they explained their views in a scientific and philosophical style. In addition, *Felsefe Mecmuası* also touched upon the writings of evolutionist thinkers such as Ernest Haeckel and included the philosophical dimensions of evolution thought. On the subject of materialism, translations are also included. This shows that *Felsefe Mecmuası* is trying to present Western thought to its readers. Unlike *Dağarcık*, *Felsefe Mecmuası* refers to philosophers' philosophical views rather than their life stories. E.g; In the sections where Immanuel Kant is mentioned, not his life story, but his work called 'Critique of Pure Reason' is examined and one of the main works of Western Philosophy is presented to the reader. This shows that the *Felsefe Mecmuası* was an important philosophy journal for its time.

In conclusion, Dağarcık is a positive step as the beginning of philosophical and scientific publishing in the Ottoman Empire. However, it has several shortcomings due to its pioneering nature. This does not prevent him from being one of the pioneers in the history of Ottoman thought. *Felsefe Mecmuası*, on the other hand, appears as a much higher quality philosophical and scientific journal with the effect of the 40 years that have passed, the quality thinkers in the writer staff and the partial freedom of thought at the time it was published. In fact, these two journals show us that Ottoman philosophical, scientific, evolutionist and materialist publications have made great progress in the past 40 years, and some of the philosophical and scientific issues discussed in the West began to be mentioned in the Ottoman Empire as well.